

ВІДНОВЛЕНА УНР: БОРОТЬБА ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ (грудень 1918 — 1921 р.)

Невдала спроба гетьмана Павла Скоропадського і консервативних сил втілити в життя державну модель на базі симбіозу давньоукраїнської традиції і реставрації дореволюційного соціально-економічного укладу означала також завершення чергового етапу Української революції. У грудні 1918 р. її бурхливий потік повертався до національно-демократичного річища, в яке українські політики спробували увійти вдруге. Висока хвиля антигетьманських і антиокупаційних настроїв надавала окриленим перемогою лідерам Директорії впевненості у можливості відновлення УНР на постулатах ліворадикальної ідеології.

Доба другої УНР (грудень 1918 — грудень 1920 рр.) — найтриваліша і водночас найдраматичніша в історії Української революції. Урочисте проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР у січні 1919 р. розглядалося як можливість об'єднання зусиль двох державних утворень для спільної боротьби проти зовнішніх антиукраїнських загроз. Однак під тиском червоних військ на початку лютого 1919 р. Директорія і уряд УНР залишили Київ і вже більше не змогли повернутися до столиці. Переможні бої армії УНР змінювалися важкими поразками, втратами державної території, збуренням селянської стихії, яка вироджувалася в руйнівну отаманщину, а на державному рівні призвела до перманентної зміни урядів і фактичного зосередження одноосібної влади в руках головного отамана. Персональні політичні амбіції, різні погляди на утвердження української державності обернулися роз'єднанням військових зусиль армій УНР і ЗО УНР, укладанням неприродних альянсів із недругами України (Білою та Червоною арміями, Польщею). Несприятливою для українців виявилася й міжнародна кон'юнктура. Сподівання на Паризьку мирну конференцію не

справдилися. Намагання С. Петлюри спертися на польську військову допомогу в боротьбі за звільнення України завершилися невдачею. В результаті — остаточно втрата наприкінці 1920 р. відродженої революцією державності українського народу.

Невизначеність стратегії державотворення. Повстання проти гетьманського режиму Директорія оголосила під гаслами відродження Української Народної Республіки, повернення всіх демократичних свобод, відновлення місцевого самоврядування, передачі землі селянам, восьмигодинного робочого дня, охорони професійних інтересів трудящих, тобто фундаментальними положеннями програм більшості українських партій, що перебували на соціалістичній ідеологічній платформі. Директорія скасувала закони гетьманської держави, «спрямовані проти інтересів трудових класів», відновивши низку актів Центральної Ради — про земельну реформу, українську грошову одиницю, права профспілок, національні міністерства та ін.¹

Однак в умовах збройної боротьби проти Гетьманату провідні політичні сили не спромоглися виробити чітку і зрозумілу програму відновлення УНР. Державна нарада, скликана Директорією у Вінниці 12—14 грудня 1918 р., засвідчила наявність у таборі переможців принципових розходжень щодо форми політичної влади, правової моделі держави, зовнішньополітичної орієнтації. Визначилися дві течії в поглядах на засади державного будівництва — парламентська і радянська.

Врешті їх поєднання вилилося у прийняття компромісного принципу «трудо-вих рад». За задумом В. Винниченка, «це мала бути диктатура не пролетаріата й незаможного селянства, а диктатура трудового люду». Пізніше він визнавав, що в цій формулі були неясності, недоговореності, затушовування ясних і всім уже знайомих принципів². «Трудовий принцип» було покладено в основу Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. — програмного документа, покликаного підбити підсумки боротьби проти Гетьманату й окреслити перспективи будівництва відновлюваної УНР.

Укладачі Декларації намагалися дати відповідь на головне питання: кому належить влада в УНР? Відповідь здавалася самозрозумілою: лише трудовим класам — робітництву і селянству, тим класам, що здобули цю владу своєю кров'ю. Власну легітимність Директорія як тимчасова верховна влада революційного часу виводила з повноважень, наданих їй «силою і волею трудящих класів України». Їм же збиралася повернути владу через Конгрес трудового народу — вище представництво трудящих, який планувалося скликати найближчим часом за спрощеною формулою виборів.

Особливу увагу в Декларації було приділено розв'язанню земельного питання. Директорія до повного завершення аграрної реформи залишала всі дрібні

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Документи і матеріали: у 2 т. Т. 2. Київ, 2006. С. 401—406.

² Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Київ-Відень, 1920. С. 141.

селянські господарства і всі трудові господарства попереднім власникам, а решта земель переходила в користування малоземельних і безземельних селян. Це стосувалося й монастирських, церковних і казенних угідь. Верховне розпорядження земельними ресурсами належало Директорії. Пріоритет у наділенні землею надавався учасникам збройної боротьби проти гетьманського режиму. Ще раніше для залучення селян до республіканського війська С. Петлюра за погодженням з Директорією видав наказ: «Всім тим, хто так чи інакше не бере активної участі у боротьбі з гетьманом та його правительством, землі дано не буде»³. Було також обіцяно повернути селянам контрибуції, стягнені з них поміщиками за часів П. Скоропадського.

Загалом у документі виразно проявився класовий підхід: джерело влади — робітництво, селянство й окремі прошарки трудової інтелігенції; «панівні класи» попередньої влади, затавровані за шкідливу для всього народу діяльність, позбавлялися виборчого права і не допускалися до управління державою; встановлювався робітничий контроль за виробництвом, наголошувалося на боротьбі зі спекуляцією⁴.

Вже в еміграції В. Винниченко, аналізуючи причини нереалізованості положень Декларації, писав: «Вся причина іменно в тому, що ця декларація не перетворилася у життя, вона лишалась собі на папері, а діяльність влади Директорії відбувалась зовсім по инчій, неписаній і неоголошеній програмі»⁵.

Напередодні оприлюднення Декларації на спільному засіданні Директорії та тимчасових комісарів міністерств було сформовано Раду Народних Міністрів, яку очолив соціал-демократ В. Чехівський. Кабінет було складено на коаліційній основі з представників провідних українських партій — УСДРП, УПСР, УПСС, УПСФ. Політичні платформи цих партій і зумовили поділ уряду на дві ідейні течії — «ліву» (соціал-демократи та есери) і «праву» (соціалісти-самостійники і соціалісти-федералісти).

При цьому Директорія залишалася вищим політичним органом. 29 грудня її члени розподілили між собою міністерства для своєрідного патрунування їх діяльності: В. Винниченко — МВС, МЗС, праці, державне секретарство; С. Петлюра — військово-морське, народного здоров'я та опікування; П. Андрієвський — юстиції, продовольчих справ, культів і контролю; Ф. Швець — народної освіти, фінансів, торгу й промисловості, земельних справ; А. Макаренко — пошти та телеграфів, шляхів⁶. Намагаючись зберегти контроль над виконавчою владою, Директорія запровадила практику схвалення своїми рішеннями постанов РНМ, зокрема і з дрібних фінансових, кадрових, господарських питань. До

³ ЦДАВО України. Ф. 1074. Оп. 2. Спр. 37. Арк. 247.

⁴ *Конституційні акти України. Невідомі конституції України*: документи. Київ, 1992. С. 99—103; *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 2. С. 391—394.

⁵ Винниченко В. *Відродження нації*. Ч. III. С. 180.

⁶ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 2. С. 126.

того ж порядок денний засідань уряду нерідко формувався Директорією. Наприклад, 30 грудня з 25 розглянутих питань пропозиції Директорії становили понад половину⁷.

У січні 1919 р. Директорія затвердила низку важливих законодавчих актів: про вищий уряд Української автокефальної православної соборної церкви; про державну мову в Українській Народній Республіці; про скасування Державного сенату та відновлення Надвищого (Генерального) суду; про скасування інституту Державної варті і формування Народної міліції; про державну українську грошову одиницю (гривню); земельний закон; закон про відновлення національно-персональної автономії; про карну відповідальність за образу національної честі та гідності та ін.⁸ Всі вони були спрямовані на утвердження національного і демократичного характеру української державності.

Сподівання окремих політиків на провідну роль діячів Українського національного союзу — фактичного творця Директорії — у визначенні державно-політичної системи УНР не справдилися. Не мали успіху і намагання М. Грушевського при відновленні УНР «вернутися до того моменту, де її існування було перервано актом німецького насильства». Тобто повернути владу очолюваній ним Центральній Раді, яка б передала її новообраному представницькому органу. Причину ігнорування своєї пропозиції він вбачав у бажанні правих українських партій і Директорії «затримати в своїх руках необмежену владу»⁹.

Нагальним завданням РНМ стала підготовка виборів до Трудового конгресу. Створена при МВС міжвідомча комісія розробила проєкт інструкції для виборів делегатів конгресу, який було схвалено урядом, а 5 січня 1919 р. затверджено Директорією. Документ передбачав, що з 593 делегатів близько пів тисячі становитимуть селяни і робітники. Вибори проводилися 11—12 січня в умовах захоплення частини Лівобережної України радянськими військами.

23 січня розпочалися засідання конгресу за участю близько 400 делегатів, включно із західноукраїнською делегацією, яка напередодні взяла участь у проголошенні Акта злуки УНР і ЗУНР. Делегати ратифікували Універсал Директорії про об'єднання двох українських держав, заслухали звіти про діяльність Директорії, уряду, головного військового отамана, становище на селі, обрали профільні комісії конгресу як постійно діючі органи. Незважаючи на гострі дискусії, конгрес висловився за відновлення УНР як самостійної демократичної держави, не прийнявши радянську платформу більшовицького зразка¹⁰.

28 січня, коли червоні війська були вже на підступах до Києва, Трудовий конгрес заявив про тимчасове припинення роботи і передачу верховної влади та оборони держави Директорії, до складу якої ввели лідера Західної області

⁷ Там само. С. 132—134.

⁸ Там само. С. 401—448.

⁹ *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М.С. Грушевського*. Київ, 1992. С. 218.

¹⁰ *Нариси історії Української революції*: у 2 кн. Кн. 2. Київ, 2012. С. 10—11.

УНР Є. Петрушевича. Задекларована передача повноважень народному представництву завершилася досить апокрифічною легітимацією Директорії. Правове врегулювання взаємовідносин УНР і ЗО УНР було віднесено до компетенції майбутнього «Всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки», вибори до якого так і не відбулися.

Державно-політична модель УНР залишилася у стані інституційної невідзначеності, яка породжувала конфлікти у вищих владних ешелонах, перманентні зміни урядів і спроби державних переворотів. Робота та рішення конгресу продемонстрували, що національна демократія, загалом підтримуючи ідею суверенності Української держави, була, як і раніше, поділена на окремі табори: «одні бачили її демократичною, правовою республікою на взірць західних держав, інші перебували під впливом соціалістичних ілюзій»¹¹. Ця ціннісна і, відповідно, політична дихотомія, час від часу набуваючи контрверсійних форм, була серйозним роз'єднувальним чинником у боротьбі за утвердження національної державності.

Ще під час засідань Трудового конгресу в Києві почалася стихійна евакуація. Вже ніхто не вірив у можливість захистити Київ від більшовиків: минулорічні криваві оргії муравйовщини ще були свіжі у пам'яті киян. За свідченням Є. Чикаленка, головний отаман С. Петлюра і військовий міністр О. Греков завчасно відправили свої родини до Галичини, а прем'єр В. Чехівський для цього заволодів вагоном, призначеним для від'їзду дипломатичної місії до Туреччини¹². Члени Директорії, службовці урядових установ, члени комісій Трудового конгресу, провідні українські діячі 2 лютого завершили переїзд до Вінниці. Ніхто з них не здогадувався, що столицю вони залишають назавжди, а попереду їх очікують два роки вимушених мандрів залізницями і перспектива емігрантського життя.

Опинившись у критичній ситуації, лідери українських правих партій вбачали єдиний вихід у військовій допомозі Антанти. Однак, за свідченнями учасника переговорів І. Мазепи, начальник штабу французьких військ Г. Фрайденберг у край грубій формі («вигнать як собак») вимагав усунення від влади В. Винниченка і В. Чехівського за більшовизм, а С. Петлюра мав зникнути сам як уособлення бандитизму¹³. 9 лютого В. Винниченко подав у відставку з посади голови Директорії, до чого він був давно готовий, і виїхав за кордон. В. Чехівський і група міністрів — лівих соціалістів залишили уряд, сподіваючись на реванш у майбутньому.

13 лютого Директорія затвердила склад уряду С. Остапенка, до якого увійшли соціалісти-самостійники, народні республіканці, соціалісти-федералісти, які репрезентували помірковано праве крило політичного спектру. С. Петлюра, скориставшись усуненням лівої опозиції, відповідними постановами Директо-

¹¹ Верстюк В. Українська Народна Республіка під проводом Директорії. *Історія України: нове бачення*. Т. 2. Київ, 1996. С. 83.

¹² Чикаленко Є. *Щоденник 1919—1920*. Нью-Йорк-Київ, 2005. С. 34.

¹³ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції*. Київ, 2003. С. 100.

рії затвердив право головного отамана на «верховний догляд за озброєними силами республіки» та підлеглість йому Дієвої армії. Функції військового міністра зводилися до формування та забезпечення військ усім необхідним¹⁴. З відставкою В. Винниченка і виходом з уряду представників лівих соціалістичних партій С. Петлюра фактично зосередив у своїх руках всю політичну і військову владу, хоча формально став головою Директорії у травні 1919 р. Щоб не бути зв'язаним рішеннями ЦК УСДРП, він припинив членство в партії. Так само вчинив й інший член Директорії — український есер Ф. Швець.

Однак становище УНР постійно погіршувалося. Селянство було невдоволене суперечливим земельним законодавством, за яким земля перебувала у власності держави, а селянські наділи обмежувалися 15 десятинами. Державне управління було дезорганізоване, отаманщина розкладала армію, прокотилася хвиля єврейських погромів, втрата території і населення стала катастрофічною. Директорія і урядові установи змушені були постійно рейдувати залізницею, оголошуючи тимчасовими столицями УНР Вінницю, Проскурів, Рівне, Станіславів, Кам'янець-Подільський. Нерідко члени Директорії й уряду опинялися в різних містах, втрачаючи зв'язок між собою.

Невдачі в пошуках підтримки Антанти, воєнні поразки, управлінський колапс активізували опозиційну діяльність лідерів провідних соціалістичних партій, фактично відлучених від влади. Наприкінці березня 1919 р. в Кам'янці-Подільському представники УСДРП і УПСР (центральної течії) створили очолюваний В. Чехівським Комітет охорони революції (КОР), який оголосив себе тимчасовим представництвом центральної влади республіки, закликав виконувати його розпорядження, вимагав від Директорії припинити переговори з Антантою і розпочати переговори з керівництвом УСРР і РСФРР. Обережний М. Грушевський підтримав виступ, але до складу комітету не увійшов, очікуючи кошти і мандат ЦК УПСР (ц. т.) для виїзду за кордон. Ця квола спроба державного перевороту була єдиною, яка не спиралася на невдоволених отаманів. Виступ швидко припинив підрозділ січовиків, які заарештували членів КОР і примусили його саморозпуститися. Незабаром за наказом С. Петлюри їх було звільнено.

Різке погіршення воєнного становища УНР внаслідок успішних операцій Червоної армії, евакуація військ Антанти з України, загострення внутрішньопартійних протиріч вимагали від Директорії зміни політичного курсу. Збанкрутілий уряд С. Остапенка з його проантантівським курсом і відсутністю будь-якої соціально-економічної програми було відправлено у відставку. 9 квітня С. Петлюра доручив створення нової РНМ соціал-демократу Б. Мартосу, який сформував кабінет міністрів з членів УСДРП, УПСР та галицьких соціалістів. Програмна декларація нового уряду називала головними загрозами для соборної УНР як радянську Росію, так і Польщу. Проголошувалася принципова позиція відмови від допомоги «чужої військової сили з якої б то не було держави». Міжнародні

¹⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Т. 2. С. 126, 49—51.

угоди мали укладатися лише за умови визнання самостійності України і невтручання в її внутрішні справи ¹⁵.

Повернення соціалістів до влади викликало негативну реакцію керівництва правих партій — соціалістів-самостійників і народних республіканців. Серйозні політичні розходження виявилися серед членів Директорії. Незгоду з її курсом і особисту неприязнь до С. Петлюри демонстрував Є. Петрушевич. П. Андрієвського, який підтримав спробу державного перевороту В. Оскілка, було виведено зі складу Директорії нібито за власним бажанням, хоча С. Петлюра відразу ж дав вказівку Держбанку заблокувати його рахунки і повідомити про залишки коштів ¹⁶. З огляду на політичні суперечності серед членів Директорії С. Петлюра вжив заходів для зміцнення власного впливу на її діяльність. Було ухвалено закон, за яким постанови Директорії визнавалися законними лише за умови участі в засіданнях головного отамана. Для виведення з її складу одного з членів також потрібен був його підпис ¹⁷.

У середині травня створена за допомогою Франції польська армія Ю. Галлера перейшла у наступ на Волині і зайняла Луцьк, захопивши військові арсенали. Урядові установи і військо УНР перейшли на територію ЗО УНР, а після взяття поляками Тернополя були затиснуті між польськими і червоними військами на території завширшки 10—20 км. Катастрофічна ситуація змусила С. Петлюру відмовитися від старої аморфної структури військових формувань, очолюваних малокерованими, схильними до авантюризму отаманами, розпочати кардинальну реорганізацію Дієвої армії на засадах регулярності. Переформовані у другій половині травня військові підрозділи було зведено в 11 малокомплектних дивізій загальною чисельністю до 15 тис. вояків ¹⁸.

Це дало змогу Дієвій армії у першій половині червня провести низку успішних наступальних операцій проти червоних військ і визволити південно-східне Поділля з містом Кам'янець-Подільський, яке в наступні пів року слугувало тимчасовою столицею УНР. Сюди поступово перебралися Директорія та РНМ, керівні осередки політичних партій, відомі українські діячі. Після повернення частини державної території очолювана Б. Мартосом РНМ намагалася реалізувати задекларовану раніше соціально-економічну програму. Було вжито певних заходів для налагодження податкової, фінансової, земельної справи, розвитку культурно-освітньої сфери. Однак продовження бойових операцій вимагало насамперед задоволення потреб Дієвої армії в озброєнні, спорядженні, продовольстві. Державна скарбниця не поповнювалася, і уряд був змушений вдаватися до емісії грошей, замовляючи їх друк у Німеччині. Станом на жовтень 1919 р. до

¹⁵ *Нариси історії Української революції*: у 2 кн. Кн. 2. Київ, 2012. С. 35—36.

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 65. Йшлося про отримані П. Андрієвським у лютому 1919 р. 3 млн крб на організацію партизанських загонів.

¹⁷ Там само. Ф. 1065. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 39.

¹⁸ Тинченко Я. *Дієва армія УНР. Листопад 1918 — листопад 1919 р.*: науково-популярне видання. Київ, 2017. С. 142.

Кам'янця-Подільського літаками було доставлено 1,5 млрд гривень¹⁹. Цього ж місяця РНМ надала міністру фінансів право на випуск грошових знаків ще на 600 млрд крб²⁰.

Однак успіхи Дієвої армії УНР на антибільшовицькому фронті виявилися тимчасовими. Вже на початку липня червоні були на підступах до Кам'янця-Подільського. І тільки вимушений перехід у середині липня Галицької армії під натиском польських військ на лівий берег Збруча врятував ситуацію. На українсько-польському і українсько-більшовицькому фронтах настало тимчасове затишшя. Є. Петрушевич і уряд ЗО УНР розмістилися у Кам'янці-Подільському. Попри істотні розходження обох українських урядів у баченні стратегічних цілей збройної боротьби (поляки — для галичан і червоні — для наддніпрянців), було досягнуто домовленостей про об'єднання сил Дієвої і Галицької армій. Це порозуміння коштувало посади голові РНМ Б. Мартосу, який демонстрував повне неприйняття диктатури західноукраїнського лідера. Відставка прем'єра офіційно пояснювалася його «перевтомою», хоча він і залишився міністром фінансів. 27 серпня на чолі уряду став більш поміркований соціал-демократ І. Мазепа, який здійснив незначні кадрові перестановки в кабінеті міністрів.

У серпні розпочалася підготовка наступальних операцій об'єднаних українських армій загальною чисельністю понад 80 тис. осіб проти Червоної армії, яка вже вела оборонні бої в Лівобережній Україні проти денікінців. Через різні підходи політичних провідників галичан і наддніпрянців до Добровольчої армії було вирішено зайняти нейтральну позицію щодо тимчасового спільника. Для координації дій було створено Штаб при головному отамані, який очолив генерал М. Юнаків, відомий військовий історик, професор Миколаївської академії Генерального штабу. Розроблений план передбачав наступ одного військового угруповання на Київ — 1-й, 3-й Галицькі корпуси та Запорозька група Армії УНР під загальним керівництвом галицького генерала А. Кравса, іншого у складі наддніпрянських з'єднань під командуванням отаманів В. і Ю. Тютюнників — на Одесу²¹.

Успішні бойові дії дозволили групі А. Кравса 30 серпня увійти до Києва, який майже без бою залишили червоні. Окрилений успіхом генерал призначив на 16-ту год. наступного дня, який припав на неділю, урочистий парад українських військ на Хрещатику за участю С. Петлюри. Одночасно у Київ з лівого берега через залишені без охорони дніпровські мости увійшли білогвардійські підрозділи генерала М. Бредова. На Думській площі сталося збройне зіткнення, були вбиті й поранені, кілька сотень осіб потрапили в полон. О 18-й год А. Кравс поїхав до штабу генерала М. Бредова на переговори, був там заблокований і опів-

¹⁹ *Нариси історії Української революції*: у 2 кн. Кн. 2. Київ, 2012. С. 42—43.

²⁰ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 1. С. 564.

²¹ Україна. 1919 рік. М. Капустянський. Похід Українських армій на Київ—Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали. Київ, 2004. С. 191—241. URL: <https://www.twirpx.com/file/343595/> (дата звернення: 20.11.2020).

ночі підписав угоду про відвід українських військ на лінію Василькова, обмін за-триманими, повернення зброї і майна, продовження переговорів²². Так успішна спочатку операція українських військ обернулася болісною поразкою. Події 31 серпня 1919 р. дістали назву «Київська катастрофа». Проте вона була лише провісником більш трагічної катастрофи, відомої як «Листопадава».

Отримавши інформацію про вступ українських військ до Києва, уряд прийняв постанову про негайне відрядження туди спеціальної комісії «для розшуку, прийому, охорони майна, яке було залишене відомствами при евакуації Києва»²³. Не маючи достовірної інформації про київські події, урядовці 1 вересня організували в Кам'янці-Подільському військовий парад і святкову маніфестацію на честь здобуття історичної столиці. Однак невдала київська операція наочно показала неготовність Директорії та уряду до адекватної відповіді Добровольчій армії. Три вересневі тижні політичний провід УНР вагався у пошуках прийнятного рішення: у відозвах до українського народу закликав до боротьби проти білогвардійців, у зверненні до держав світу повідомляв про готовність до стратегічного порозуміння з А. Денікіним. У середині вересня за дорученням Директорії генерал М. Омелянович-Павленко провів безрезультатні переговори з представником Добровольчої армії генералом П. Непепіним, який твердо тримався директив А. Денікіна вимагати від «петлюрівців» визнання «єдиної і неподільної Росії». У Станіславові С. Петлюра зустрівся з Ю. Пілсудським і послав до Варшави для укладання угоди заступника голови РНМ А. Лівіцького. Водночас через швейцарського соціаліста Ф. Платтена²⁴ намагалися домовитися з ленінським Раднаркомом про спільні дії проти Добрармії. І тільки після перехоплення наказу А. Денікіна про наступ на Українську армію 24 вересня Директорія оголосила війну Добровольчій армії. Декларацію також підписав Є. Петрушевич²⁵.

Упродовж жовтня українські формування на Правобережній Україні вели тяжкі бої проти Добровольчої армії. Спочатку операції розвивалися успішно, особливо зі вступом у бойові дії УГА, але згодом денікінці перехопили стратегічну ініціативу, і українські армії змушені були відступати. Боездатність військ стрімко падала, бракувало озброєнь, мобілізації провалювалися, дезертирство ставало повальним, повстанський рух у денікінському тилу не став потужним чинником. Проте головним ворогом виявився тиф, захворюваність на який наприкінці жовтня набула характеру епідемії, остаточно підірвавши боездатність армії. Командувач Запорізької групи генерал М. Омелянович-Павленко пізніше писав: «Тиф найрізжорродніших назв стає найважливішим нашим противником.

²² Кравс А. *За українську справу. Спомини*. Львів, 1937. С. 31—32.

²³ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 1. С. 479—480.

²⁴ Ф. Платтен випадково внаслідок аварії аероплана опинився у Кам'янці-Подільському. Він повернувся з Москви наприкінці жовтня 1919 р. з принциповою згодою більшовицького керівництва, але армія УНР уже зазнавала поразок.

²⁵ *Україна: Хроніка XX століття. Рік 1919*. Київ, 2005. С. 184, 185, 188, 191, 197.

Він десяткує наші частини, козацькі ряди тануть, виснажуються. Натомість обози непомірно збільшуються, страшенно ускладнюючи маневрування групи саме тоді, коли воно мусіло б бути найшвидшим та найеластичнішим»²⁶.

Ще масштабнішим стало поширення пошесті в Галицькій армії, де на тиф захворіли майже 12 тис. вояків. Намагаючись врятувати ситуацію, на початку листопада генерал М. Тарнавський приймає самостійне рішення про укладання договору з представниками денікінського командування про входження УГА до складу Добровольчої армії. Спочатку під тиском С. Петлюри Є. Петрушевич виступив проти такої угоди, але незабаром з огляду на катастрофічну ситуацію у війську санкціонував її підписання новим командувачем УГА генералом О. Микиткою.

Вихід УГА з бойових дій, дезорганізація частин Дієвої армії привели до фактичної ліквідації Українського фронту. Рештки армії УНР опинилися на Волині в т. з. «трикутнику смерті»: на півдні — денікінці, на півночі — червоні, на заході — поляки. Пошуки виходу з критичної ситуації на спільних нарадах за участю С. Петлюри і Є. Петрушевича виявилися безрезультатними. Головний отаман обстоював продовження боротьби, а диктатор ЗУНР заявив, що в цих обставинах слід забути про самостійну Україну і наполягав на порозумінні з А. Денікіним²⁷. 16 листопада Є. Петрушевич з урядовцями ЗУНР через Румунію виїхав до Відня.

Становище УНР ставало настільки загрозливим, що було ухвалено рішення вивести урядові установи з Кам'янця-Подільського, виплативши службовцям утримання до кінця року. С. Петлюра звернувся до польського командування з пропозицією зайняти місто на умовах збереження там української адміністрації на чолі з головноуповноваженим РНМ І. Огієнком. 15 листопада Директорія постановила відрядити за кордон А. Макаренка і Ф. Швеця з повноваженнями брати участь у роботі Паризької мирної конференції, контролювати українські урядові установи за кордоном, укладати прелімінарні міжнародні угоди тощо. Вони передали С. Петлюрі право від імені Директорії затверджувати всі закони і постанови уряду. За цим рішення стояло намагання С. Петлюри зберегти керівні кадри і водночас отримати «повноважність»²⁸.

Головний отаман і уряд 17 листопада з останньої столиці УНР вирушили до польського кордону. Сюжети цих майже тритижневих мандрів гідні пригодницького роману. С. Петлюра і урядовці не раз опинялися в смертельній небезпеці через повстання селян, заколот отамана О. Волоха, загрозу денікінського полону. 4 грудня у містечку Нова Чорторія С. Петлюра провів нараду з членами РНМ і військовим командуванням. Було визнано, що регулярної української армії вже немає, тому слід перейти до партизанських методів боротьби. Наступного дня С. Петлюра виїхав до Варшави, де міністр закордонних справ УНР А. Лівичь-

²⁶ Омелянович-Павленко М. *На Україні 1919. Переговори й війна з Добровольчою армією. Спомини голови делегації та командира Запорозької групи*. Прага. 1940. С. 60—61.

²⁷ Мазепа І. *Україна в огні і бурі революції*. Київ, 2003. С. 308.

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 313. Арк. 17—17 зв.; Спр. 318. Арк. 25.

кий 2 грудня вже підписав попередню угоду з Польщею. Прем'єр І. Мазепа залишився в Україні при штабі військового командування, яке готувалося до партизанського рейду денікінськими тилами, відомого як Зимовий похід. Роковини відродження УНР, відновленої на руїнах Гетьманату, ознаменувалися «Листопадовою катастрофою» — найбільш трагічною сторінкою в історії боротьби українців за державність.

У пошуках союзників. Звернення «До народів всього світу та їх правителів» від 28 грудня 1918 р. стало одним з перших публічних зовнішньополітичних актів Директорії УНР. У ньому вона підтверджувала, що всі міжнародні угоди та вимоги міжнародного права є обов'язковими для України. Виявляла готовність прийняти дипломатичних представників інших урядів і відповідно направити своїх. Загалом це був розлогий, але доволі обтічний документ, сповнений патетики, оптимізму і надії на те, що «дружні, добросусідські, братерські зносини скоро будуть зав'язані між всіма державами і Українською Народною Республікою»²⁹. Звернення було складено в рамках програмної грудневої декларації Директорії, яка заявила, що у сфері міжнародних відносин «стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету і бажання мирного співжиття з народами всіх держав»³⁰.

«Нейтралістська» зовнішньополітична платформа Директорії базувалася на абсолютизації пунктів мирної програми В. Вільсона про право народів на самовизначення і наївній вірі у прихильність майбутньої мирної конференції до українського питання. Така позиція засвідчила відсутність у лідерів УНР уявлення про всю складність повоєнного геополітичного становища України і аж ніяк не відповідала тогочасним реаліям. А вони були без перебільшення екстраординарними: РСФРР анулювала умови Брестського миру, відмовилася визнавати суверенітет УНР і розпочала військове вторгнення на її територію; на південному сході активізувалася Добровольча армія; у чорноморських портах висадився десант Антанти; польські війська захопили Холмщину, частину Полісся і Волині; анексіоністські наміри демонструвала й Румунія. Ситуація змушувала вкотре шукати зовнішньої військово-технічної і дипломатичної підтримки у захисті української державності.

Однак серед членів Директорії, політичної еліти УНР не було спільного розуміння зовнішньополітичної орієнтації. Ліворадикально налаштовані голова Директорії В. Винниченко і прем'єр-міністр В. Чехівський сподівалися зупинити російську більшовицьку агресію дипломатичним шляхом, направивши до Москви місію С. Мазуренка. На численні ноти українського уряду нарком Г. Чичерін постійно відповідав, що проти УНР воюють не війська РСФРР, а військо українського робітничо-селянського уряду. Лідер соціалістів-федералістів С. Єфремов таку дипломатію влучно назвав «зразком політичного єзуїтизму високої мар-

²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Т. 2. С. 398—399.

³⁰ Там само. С. 394.

ки»³¹. На початку січня 1919 р. червоні війська зайняли Харків, але Директорія тільки 16 січня оголосила УНР у стані війни з РСФРР. Втім, призначення 24 січня Х. Раковського головою уряду УСРР відродило у В. Винниченка сподівання на замирення з більшовицькою Росією. С. Мазуренко залишався у Москві й продовжував безплідні переговори аж до захоплення червоними військами Києва та лютневої відставки В. Винниченка.

Члени Директорії С. Петлюра і П. Андрієвський, керівні центри правих партій усвідомлювали нагальну потребу зміни нейтралістського курсу на неухильне зближення з Антантою. В умовах стрімкого просування радянських військ на Лівобережжі вони сподівалося дістати військову допомогу експедиційного корпусу, дислокованого на півдні України. Упродовж січня-березня 1919 р. уряд направив кілька делегацій до Одеси. У середині січня першим проводив переговори з командувачем військ Антанти генералом Ф. д'Ансельмом і начальником штабу полковником Г. Фрайденбергом військовий міністр О. Греков. Вони пішли на контакти з представниками УНР, сподіваючись використати її збройні сили проти більшовицької загрози, а також врятувати французькі інвестиції в Російській імперії, лєвова частка яких була капіталізована в Україні. Французи ухилилися від конкретних зобов'язань, мотивуючи це недовірою до Директорії і, зокрема, В. Винниченка, якого вважали германофілом і більшовиком. О. Греков у спогадах стверджує, що для отримання прихильності французького командування В. Винниченко через спеціального емісара намагався передати Ф. д'Ансельму 5 млн романовських рублів, але посланець зник разом з грішми³². Наступними делегаціями стали міністри УНР С. Остапенко та О. Назарук, які 24—25 січня провели переговори з полковником Г. Фрайденбергом. Він відмовився визнавати суверенітет УНР, віднісши це питання до прерогатив Паризької мирної конференції, керівництво Директорії та уряду, як і раніше, вважав більшовиками і наполягав на заміні В. Винниченка і В. Чехівського.

У відповідь 31 січня Директорія оголосила про відставку уряду і доручила діячеві правих поглядів і прихильникові Антанти С. Остапенку формування нового кабінету. Узгодження складу уряду затягнулося на два тижні у зв'язку з евакуацією установ до Вінниці та продовженням переговорів з представниками Франції. Українська делегація домагалася визнання України, визнання автономного статусу армії УНР при підпорядкуванні командуванню Антанти, повернення Чорноморського флоту, дозволу на участь у роботі Паризької мирної конференції. Полковник Г. Фрайденберг більшість пропозицій української сторони знову відкинув, підтвердивши попередні вимоги відставки керівництва Директорії.

³¹ *Нова Рада*. 1919. 17 січня.

³² Воспоминания военного министра УНР генерала Грекова. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2004. № 1/2 (22/23). С. 165. Радянська історіографія підхопила цю версію, однак сучасні дослідники ставлять під сумнів такі дії голови Директорії. Див.: Солдатенко В. *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ, 2007. С. 288.

Інформація С. Остапенка про невтішні результати переговорів з представниками Антанти викликала негативну реакцію В. Винниченка та окремих міністрів-соціалістів, які заявили про відставку. 11 лютого Директорія вже під головуванням С. Петлюри ухвалила: «висловити свою згоду на прийняття в принципі тих умов, які були висунені з обох сторін і спільно обмірковані на тих нарадах»³³. С. Петлюра розраховував, що укладення угоди з представниками Антанти — стійкими прибічниками відродження II Речі Посполитої, дасть змогу дійти порозуміння з польським керівництвом у справі боротьби з більшовиками. Для підготовки і підписання відповідних договорів до Одеси мали бути направлені повноважні представники УНР. Спочатку, отримавши право укладати і підписувати угоди, переговори вів міністр закордонних справ К. Мацієвич. Потім їх продовжила в Бірзулі урядова делегація на чолі з С. Остапенком, наполягаючи на попередніх умовах — визнанні самостійності України, допуску її делегації на Паризьку мирну конференцію тощо. Поступки у формі відставок В. Винниченка і В. Чехівського дещо пом'якшили позицію французів. Було розроблено проєкт угоди між Францією і УНР, але його не схвалив Париж. І це було закономірно, адже прем'єр Ж. Клемансо і глава МЗС С. Пішон були палкими прихильниками створення великої Польщі і відродження єдиної Росії «з автономіями для народностей»³⁴. Тримісячний безрезультатний українсько-французький діалог завершився у квітні 1919 р. відставкою уряду С. Остапенка і проголошенням новим кабінетом Б. Мартоса гасла «опертя на власні сили».

Члени Директорії і РНМ усвідомлювали неможливість продовження боротьби на двох фронтах — проти Польщі і більшовицької Росії. З огляду на те, що головну загрозу становила Червона армія, постало завдання пошуку шляхів примирення з Польщею. Це був тривалий і складний процес, який розпочинався наприкінці 1918 р. беззастережною підтримкою Директорією боротьби галичан проти Польщі. Одним з імперативів Акта злуки УНР і ЗУНР, проголошеного в Києві 22 січня 1919 р., було об'єднання військових зусиль для протистояння польській анексії західноукраїнських земель.

У відповідь на захоплення поляками на початку 1919 р. Північної Волині УНР створює Західний і Північно-Західний фронти³⁵. Однак обидві сторони активних бойових дій не вели, оскільки поляки головні зусилля зосередили проти Галицької, а УНР — проти Червоної армії. С. Петлюра розумів, що в польсько-українському протистоянні відроджувана II Річ Посполита має потужну підтримку США і держав Антанти, насамперед Франції. Саме їх глави на Паризькій мирній конференції мали визначити повоєнну долю і Польщі, і України. Він схилявся до пошуку контактів з польським керівництвом, усвідомлюючи неминуче ускладнення відносин з галицьким проводом.

³³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Т. 1. С. 46—47.

³⁴ Марголін А. *Украина и политика Антанты. Записки еврея и гражданина*. Берлін. С. 67.

³⁵ Литвин М. *Українсько-польська війна 1918—1919 pp.* Львів, 1998. С. 311.

Лютнева відставка з посади голови Директорії В. Винниченка — послідовного противника компромісів із західними державами дала змогу С. Петлюрі самостійно визначати зовнішньополітичний курс УНР. 19 лютого він посилав до Варшави полковника Б. Курдиновського з завданням домогтися хоча б нейтралітету Польщі з огляду на війну УНР проти більшовиків. Місія завершилася безрезультатно, але викликала вкрай негативну реакцію керівництва ЗО УНР³⁶.

27 лютого у Ходорові Є. Петрушевич і С. Петлюра зустрілися з членами спеціальної місії генерала Ж. Бартелемі, які перебували в Галичині за дорученням Паризької мирної конференції. Лідер ЗУНР Є. Петрушевич вважав неприйнятними пропозиції Ж. Бартелемі щодо демаркації кордону з Польщею, тим більше, що Галицька армія розпочала успішну Вовчухівську операцію. Натомість С. Петлюра погоджувався з умовами українсько-польського примирення і об'єднання військових зусиль для боротьби проти більшовицької агресії. Учасник тих переговорів західноукраїнський дипломат М. Лозинський у спогадах писав: «Здається, що вже тоді Петлюра був готовий піти на уступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти»³⁷. Таке припущення небезпідставне, але головного отамана від публічної угоди з Польщею ще стримували як військові, так і морально-політичні зобов'язання щодо ЗО УНР. У середині травня поляки розгромили Волинський фронт і захопили Луцьк, одночасно зі сходу наступали червоні війська. Становище армії УНР було близьким до катастрофічного, і врятувати його могла лише ліквідація одного з фронтів, безальтернативно — протипольського.

В таких умовах відряджений главою МЗС К. Мацієвичем до Варшави полковник Б. Курдиновський 24 травня підписав з прем'єром Польщі І. Падеревським меморандум, за яким УНР погоджувалася на польську юрисдикцію над Галичиною і Західною Волиною, а Польща виявляла готовність визнати УНР і допомогти в боротьбі проти більшовиків. Пізніше новий міністр закордонних справ УНР галичанин В. Темницький заявив, що таких повноважень Б. Курдиновський не мав, а Директорія і уряд про це не знали. Пошуки контактів з польською стороною велися без відома державного проводу ЗО ЗУНР.

Зокрема, в цей же час до Любліна було відправлено підполковника П. Левчука, який мав провести попередні переговори про нейтралітет Польщі щодо УНР, демаркаційну українсько-польську лінію і, за можливості, про спільні операції проти більшовиків. Такі самі завдання отримала й місія генерала С. Дельвіга, яка 16 червня ціною втрат української території домовилася з поляками про припинення бойових дій проти армій ЗУНР і УНР. Проте угоду про перемир'я не визнав Є. Петрушевич і Начальна команда ГА, яка в цей час розгорнула Чортківську наступальну операцію³⁸.

³⁶ Красівський О. Україна і Польща в період революції: від конфронтації до співробітництва. *Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 39. С. 249.

³⁷ Лозинський М. *Галичина в рр. 1918—1922*. Відень, 1922. С. 77.

³⁸ Тимченко Р. *Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 — квітень 1920 рр.)*. Київ, 2013. С. 212—215.

Однак проти передових частин Галицької армії було задіяно сформовану у Франції із закордонних і військовополонених поляків армію генерала Ю. Галлера. Хоча її створювали для боротьби з Червоною армією, союзні держави дозволили використати армію на польсько-українському фронті і тимчасово зайняти територію Східної Галичини з наступним проведенням референдуму щодо подальшої долі цих земель. ГА змушена була у середині липня перейти Збруч і дислокуватися на території УНР. Є. Петрушевич і галицький уряд переїхали до Кам'янця-Подільського, де також перебували Директорія і РНМ УНР.

С. Петлюра продовжував наполегливо шукати контактів з польським керівництвом. 17 липня до Польщі було відряджено військову делегацію, очолювану полковником П. Ліпком. У директивах, підписаних С. Петлюрою, наголошувалося: «Як поляки не згодяться заключити договір на приємлених для України умовах, то звернутись з протестом до держав Антанти, підкреслюючи їм факт несправедливого освітлення галицького питання і обвинувачення галицької армії в більшевизмі»³⁹. П. Ліпку вдалося після переговорів у Львові з представниками польського командування 31 липня підписати угоду про тимчасове перемир'я.

На початку серпня до Варшави відбула дипломатична місія на чолі з колишнім міністром шляхів П. Пилипчуком. У листі до Ю. Пілсудського С. Петлюра підкреслював, що наявність спільного ворога — радянської Росії, диктує нагальну необхідність співпраці і порозуміння. Главу української місії прийняли Ю. Пілсудський та І. Падеревський. Проте до підписання спільного документа справа не дійшла, оскільки місію було відкликано, за свідченнями глави МЗС А. Лівницького, через перевищення повноважень під час вироблення проекту угоди щодо встановлення українсько-польського кордону і умов розв'язання земельного питання⁴⁰.

Тимчасове перемир'я з Польщею дало можливість об'єднаним збройним силам наддніпрянців і галичан провести наступальні операції проти Червоної армії і зайняти 30 серпня Київ. Однак ситуація ускладнилася конфронтацією з Добровольчою армією, що переросла в білогвардійсько-українську війну. Восени 1919 р. українські війська відступали, бракувало зброї і спорядження, серед воїнів ширилася тифозна пошесть. С. Петлюра і Є. Петрушевич періодично проводили наради в пошуках прийняттого виходу з кризового становища. Погляди керівників істотно розходилися. Є. Петрушевич і командувач УГА М. Тарнавський, вбачаючи в Польщі головного ворога, схилилися до замирення зі Збройними силами Півдня Росії. С. Петлюра, навпаки, був переконаний у необхідності військово-політичного союзу з Польщею. З цією метою на початку жовтня 1919 р. було сформовано дипломатичну місію на чолі з заступником голови РНМ А. Лівницьким, до якої ввійшли й представники галицького уряду⁴¹.

³⁹ Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи*. Т. III. Київ, 1999. С. 104—105.

⁴⁰ *Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919—1921)*. Київ, 2016. С. 553.

⁴¹ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 1. С. 539.

Постійні звіти А. Лівіцького голові РНМ І. Мазепі розкривають усю складність переговорів. Польська сторона, користуючись критичним становищем УНР, вимагала від української делегації повного задоволення своїх територіальних домагань. А. Лівіцький змушений був оголосити перерву в переговорах і повернутися до Кам'янця-Подільського за директивами. 15 листопада на спільному засіданні Директорії і уряду під головуванням С. Петлюри міністр доповів про хід переговорів.

З огляду на скрутну ситуацію було ухвалено дати згоду на встановлення українсько-польського кордону «по лінії Бартеlemi через територію Галичини і по річці Турія через територію Наддніпрянської України, а в випадку необхідності по річці Стирі. Зазначений територіальний кордон є той максимум, на який може піти уряд»⁴². 2 грудня 1919 р. А. Лівіцький і члени делегації підписали декларацію, за якою задовольнялися вимоги Польщі щодо українсько-польського кордону. Фактично це означало відмову УНР від Східної Галичини. Гарантувалися права польських громадян в Україні за умови забезпечення прав українських громадян у Польщі. Земельне питання мав розв'язати майбутній парламент України. Поміщики-поляки могли повернутися до своїх маєтків у Правобережній Україні. Польська сторона погоджувалася надати військову допомогу в боротьбі проти більшовиків, але визнання УНР пов'язувала з рішеннями Паризької мирної конференції. А. Лівіцький оцінив підписану від імені уряду УНР декларацію як «створення ґрунту для реальних взаємин державно-правового характеру між Польщею і Україною»⁴³. Галичани — члени дипломатичної місії висловили протест проти підписання декларації і вийшли зі складу делегації.

Задоволення вимог Польщі було наслідком «Листопадової катастрофи» УНР. Директорію вже не стримували зобов'язання перед ЗУНР, армія якої уклала договір з денікінцями. С. Петлюра запросив польські війська зайняти район Кам'янця-Подільського, а сам збирався виїхати до Польщі, сподіваючись з її допомогою продовжити боротьбу за самостійність України.

З моменту приходу до влади у грудні 1918 р. Директорія покладала великі сподівання на мирну конференцію, яка мала встановити справедливий устрій повоєнної Європи, визначити статус новоутворених держав. На початку січня 1919 р. почалося формування української делегації для участі у форумі, що мав незабаром відкритися в Парижі. Главою дипломатичної місії був призначений Г. Сидоренко — український діяч, інженер-шляховик, міністр пошт і телеграфу в уряді В. Голубовича. До її складу увійшли відомі політики О. Шульгин, О. Шелухін, А. Марголін, В. Прокопович, В. Панейко, С. Томашівський та ін., всього понад 60 осіб. Делегація мала представляти спільні інтереси УНР та ЗО УНР, домагатися визнання незалежності України, виведення з її території іноземних військ, надання збройної допомоги у боротьбі проти Червоної армії.

⁴² Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи*. Т. IV. Київ, 2006. С. 357.

⁴³ *Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919—1921)*. С. 566—569, 573.

Однак, незважаючи на настійні домагання, УНР не отримала запрошення до участі у мирній конференції, оскільки розглядалася як спілльник переможених держав Четверного союзу та частина єдиної в майбутньому Росії. Водночас польська делегація на чолі з Р. Дмовським мала офіційний статус, її представники працювали в низці комісій, постійно наголошуючи на історичній належності Східної Галичини до польських земель. Конференція розпочала засідання 18 січня 1919 р. Г. Сидоренко приїхав до Парижа в лютому, а члени делегації прибули тільки у квітні.

Українське питання як самостійне в порядку денному мирної конференції не стояло, а УНР не розглядалася як суб'єкт міжнародного права. Однак від самого початку засідань фігурувала українська проблема, пов'язана з визначенням статусу Східної Галичини у складі відновлюваної Польщі. Його активно лобювала делегація Франції і особисто прем'єр Ж. Клемансо. Лідери держав Антанти намагалися якнайшвидше ліквідувати останній збройний конфлікт, породжений наслідками світової війни. З метою припинення польсько-українського конфлікту Антанта створила спеціальну місію на чолі з французьким генералом Ж. Бартелемі, яка у лютому 1919 р. запропонувала проект угоди про розмежування кордону. Є. Петрушевич відхилив його як явно вигідний Польщі, за якою залишався Львів і Дрогобицько-Бориславський нафтовий район, а Галицька армія втрачала вигідні стратегічні позиції. Місія Ж. Бартелемі завершилася безрезультатно.

У квітні було призначено нову делегацію на чолі з британським генералом Л. Ботою. Він також запропонував пересунути лінію розмежування на схід, але залишити галичанам Дрогобицький нафтовий район. Тепер не погодилися вже поляки і почали наступ армії генерала Ю. Галлера для захоплення територій з нафтоносними родовищами. Українська делегація висловила протест проти цих дій і 21 травня була прийнята Радою чотирьох (Д. Ллойд-Джордж, Ж. Клемансо, В. Вільсон, С. Сонніно, який заступав В. Орландо). Наступ польських військ тимчасово було зупинено⁴⁴. Однак вже у червні Рада під приводом захисту від більшовицької експансії дозволила полякам вийти до річки Збруч. Галицька армія була змушена перейти на територію УНР.

Очікування лідерами УНР визнання Антантою самостійності України було безпідставно оптимістичним. Домогтися цього надзвичайна дипломатична місія в Парижі не була спроможна. Вона не отримала офіційного статусу і була змушена діяти «в кулуарах» форуму, обмежуючись приватними контактами. Основний склад місії прибув до Парижа із запізненням і не мав уніфікованих фактологічних, статистичних, картографічних, інформаційних матеріалів про Україну, зокрема перекладених французькою та англійською мовами. Пізніше Г. Сидоренко у звіті українському уряду визнав: «З самих перших днів мого перебування в Парижі мною було помічено, що про Українську Народну Республіку ніхто нічого докладно не знає, не тільки в широких масах, а й серед дипломатичних і

⁴⁴ *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 370.

політичних кіл, не знають про українську справу взагалі, про домагання українського народу і його уряду»⁴⁵.

Серед доволі численної української дипломатичної місії були прихильники різних зовнішньополітичних орієнтацій, які нерідко виступали із суперечливими заявами. Інформаційно-пропагандистські зусилля надзвичайної місії нівелиювалися масованою антиукраїнською кампанією поляків і росіян у Парижі. Заступник глави української делегації В. Панейко, домагаючись визнання Антантою самостійності ЗУНР, вдався до закулісних сепаратних дій, які привели до фактичного розколу місії. Українські дипломати виступали з численними нотами, меморандумами, заявами, листами до керівних органів конференції і особисто глав держав Антанти, однак не змогли добитися визнання державності ні об'єднаної УНР, ні окремої ЗУНР⁴⁶. Свою роль у цьому відіграло й те, що Г. Сидоренко не лише не мав професійного досвіду переговорника, а й був далеким від вишуканих дипломатичних манер, грюкаючи кулаком по столу в присутності Ж. Клемансо та Р. Пуанкаре⁴⁷.

З огляду на відсутність прогресу в розв'язанні Паризькою мирною конференцією українського питання РНМ під головуванням Б. Мартоса 12 липня ухвалила викликати Г. Сидоренка «для особистого докладу про діяльність місії і про відношення Мирової конференції до уряду УНР». Тільки наприкінці вересня Г. Сидоренко подав голові РНМ І. Мазепі багатосторінкову доповідь про діяльність місії. Звіт завершувався надто оптимістичним прогнозом: «Визнання самостійності Української Народної Республіки являється питанням самого близького часу в залежності від наших власних сил в боротьбі за цю самостійність і від нашої власної праці в будові нашої державности»⁴⁸. Хоч викладені Г. Сидоренком умови визнання УНР державами Антанти не віщували такого сприятливого результату: твердо стояти на самостійності і неподільності українських земель; дотримуватися принципів демократії; скликати при першій змозі конститuantу; тримати в своїх руках Київ як столицю і Одесу як порт; не допускати державних переворотів; рішуче боротися з єврейськими погромами тощо.

Замість Г. Сидоренка українську дипломатичну місію на Паризькій мирній конференції очолив посол УНР при Ватикані граф М. Тишкевич⁴⁹. На відміну від свого попередника він був спадковим аристократом з європейською освітою і зв'язками. М. Тишкевич почав працювати як голова української делегації лише наприкінці вересня 1919 р., коли мирна конференція вже окреслила рішення з принципових питань порядку денного. Граф активно контактував з відомими

⁴⁵ Зарецька Т. *Юзеф Пілсудський і Україна*. Київ, 2007. С. 77—78.

⁴⁶ Тимченко Р. *Українські дипломати на Паризькій мирній конференції. Український історичний збірник*. 2013. Вип. 16; Гриник І. Дипломатична діяльність Василя Панейка на Паризькій мирній конференції. *Архіви України*. 2013. № 4.

⁴⁷ *Тиждень*. 2019. 21 лютого.

⁴⁸ Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції (1917—1921)*. Київ, 2003. С. 542.

⁴⁹ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920*. Т. 1. С. 411.

політиками, кореспондентами, надсилав меморандуми президії конференції, доводячи необхідність визнання самостійності України. Однак загострення внутрішніх чвар привело до спроб А. Галіпа, І. Борщака та інших членів делегації відсторонити його від головування. Додаткові повноваження від С. Петлюри він отримав надто пізно — у грудні 1919 р., а невдовзі подав у відставку⁵⁰.

Усвідомлюючи провідну роль держав Антанти у роботі мирної конференції, Директорія намагалася направити насамперед до них дипломатичні місії. Сформоване у січні 1919 р. українське представництво у Великій Британії на чолі з М. Стаховським через візові перепони тільки у травні дісталось Лондона. Українські дипломати поширювали інформацію про Україну, налагодили видання щотижневика «Юкрейн», але так і не отримали офіційного статусу. Уряд США зайняв ще більш жорстку позицію щодо української дипмісії, очолюваної Ю. Бачинським. Держдепартамент на його ноту про встановлення дипломатичних відносин відповів чіткою відмовою: «уряд і народ США співчуває і симпатизує всім народам всіх частин Росії, включаючи Україну, водночас уряд США не може визнати незалежності України, або іншого уряду, який є, і відповідно не є готовим прийняти представників цього уряду»⁵¹.

Посольство у Франції не дістало акредитації, частково його функції перебрала делегація УНР на Паризькій мирній конференції. Більш вдалою була діяльність представництва УНР в Італії, очолюваного Д. Антоновичем — відомим українським діячем з певним досвідом дипломатичної праці і знанням італійської мови. МЗС напівофіційно прийняло посольство, але відмовилося визнавати суверенітет України, посилаючись на позицію інших держав Антанти. Природно, що з таким статусом українські дипломатичні місії не змогли істотно вплинути на уряди країн перебування у справі визнання УНР суб'єктом міжнародного права.

Упродовж 1919 р. Директорія і РНМ, не маючи достатньої військової й економічної спроможності, вели активні пошуки союзників у протистоянні зовнішнім загрозам. Цей процес від самого початку був ускладнений відсутністю у політичному керівництві УНР спільного бачення зовнішньополітичної орієнтації. Початок російсько-української війни зруйнував сподівання українських соціалістів на порозуміння з більшовицьким Раднаркомом. Тривалі спроби правих в уряді УНР укласти угоду з представниками Антанти завершилися безрезультатно. Оптимістичні сподівання на державне визнання України Паризькою мирною конференцією не справдилися. Розходження політичних провідів УНР і ЗУНР у визначенні стратегії боротьби за державність привели до укладання неприродних альянсів: галичан — з Білою та Червоною арміями, наддніпрянців — з поляками.

⁵⁰ Ключко Р. У пошуках «мирного плану»: дипломатія часів Української революції. *Дзеркало тижня*. 2015. 6 березня.

⁵¹ Дацків І. *Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів 1917—1923 рр.* Тернопіль, 2009. С. 303—304.

Отаманищина проти державності. Одним із визначальних чинників невдач у боротьбі українців за національну державність стала отаманищина — суспільний феномен, пов'язаний насамперед з добою правління Директорії УНР. Першим спробував пояснити причини появи і наслідки цього негативного явища В. Винниченко, присвятивши йому чимало яскравих і образних сюжетів, хоча нерідко суб'єктивно забарвлених через його особисту неприязнь до С. Петлюри⁵². У міжвоєнний період, намагаючись з'ясувати причини поразки визвольної боротьби, до цієї теми зверталися відомі діячі, творці і літописці Української революції — П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа, Б. Мартос та ін.⁵³

Отаманищина як історичне явище отримала усталену історіографічну оцінку, насамперед у новітніх узагальнюючих працях з історії революційної доби⁵⁴. Цій темі присвячено також низку спеціальних наукових студій Д. Архирейського, С. Литвина, П. Гай-Нижника, В. Солдатенка та ін.⁵⁵ На дисертаційному рівні отаманищину досліджували А. Лисенко та Ю. Митрофаненко. Останньому належить перша спроба типологізації отаманських формувань⁵⁶.

Відмінності в підходах до оцінки отаманищини як суспільного феномена зумовлені різним трактуванням ролі С. Петлюри як головного отамана, а згодом голови Директорії у породженні і неподоланні цього деструктивного фактора⁵⁷. Чимало військових істориків ідеалізували отаманищину, схвалювали її спрямованість проти більшовицької влади й закривали очі на негативні ознаки повстанського руху. Зокрема, чи не найбільше писав на цю тему полковник М. Середа. Його основну працю «Отаманищина» було опубліковано в журналі «Літопис Червоної Калини» упродовж 1929—1930 рр. У ній автор подав майстерно напи-

⁵² Винниченко В. *Відродження нації. Доба отаманищини: розділи VII—XVII*. Київ-Відень, 1920.

⁵³ Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.* Т. IV. Прага, 1922; Шаповал М. *Велика революція і українська визвольна програма*. Прага, 1928; Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції 1917—1921*. Київ, 2003; Мартос Б. *Оскілко і Болбочан. Спогади*. Мюнхен, 1958.

⁵⁴ Солдатенко В. *Україна в революційну добу*. Історичні есе-хроніки у 4 т. Т. III: Рік 1919. Київ, 2010; *Нариси історії Української революції 1917—1921 років*: у 2 кн. Кн. II. Київ, 2012.

⁵⁵ Архирейський Д. Поняття «отаманищина» в контексті досліджень Української революції 1917—1921 рр. *IV наукові читання, присвячені пам'яті Д.П. Пойди*. Дніпропетровськ, 2002. С. 140—144; Литвин С. Феномен отаманищини в українській історіографії. *Воєнна історія*. 2006. № 4—6; Гай-Нижник П. Отаманищина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі. *Література і культура Полісся*. 2010. Вип. 50. С. 105—114; Солдатенко В. Режим отаманищини в УНР 1919 р.: витоки, наслідки, сутність. *Глея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 46—60.

⁵⁶ Лисенко А. *Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918—1919 рр.*: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2002; Митрофаненко Ю. *Отаманищина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918—1919 років*: дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2011; Митрофаненко Ю. *Українська отаманищина 1918—1919 років*. Кіровоград, 2015.

⁵⁷ Литвин С. *Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана*. Київ, 2001; Солдатенко В. *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ, 2007.

сані розвідки про багатьох отаманів, зокрема Палієнка, Божка, Шепеля, Ангела, Волинця, Козир-Зірку та ін. На жаль, цим матеріалам бракувало виваженої оцінки тактико-стратегічних рішень і політичних позицій отаманів, а також наслідків їхньої діяльності. Подібні погляди висловлює у своїх історико-публіцистичних працях Р. Коваль, який ідеалізує українських отаманів і вважає, що Директорія не зуміла скористатися революційним потенціалом повстанського руху⁵⁸. Розширеному трактуванню терміна «отаманщина» сприяла та обставина, що військове звання «отаман» мали як старші командири Дієвої армії УНР, так і лідери нерегулярних збройних формувань.

Витоки отаманщини сягають часів оголошеної Директорією війни гетьманському режиму в середині листопада 1918 р. У його поваленні вирішальну роль відіграли збройні загони, очолювані місцевими ватажками. Вже за тиждень після початку повстання С. Петлюра від імені Штабу революційних військ УНР видав наказ про організацію влади на звільнених територіях. У ньому зазначалося: «Всім отаманам брати владу в свої руки, при чому, по-перше: владу взяти військову, адміністративну, судову; і останні дві до того часу, поки Директорія не призначить відповідних особ... мати на увазі, що до влади адміністраційної належать також залізниці, пошта, телеграф та інші інституції в межах земель, зазначених отаманам по згоді меж собою». Окремо наголошувалося, що Директорія надає повну владу під час бойових дій командирам окремих частин. Всіх зрадників українського народу отамани мали заарештовувати і чинити з ними за законом воєнного часу⁵⁹. Ця перехідна форма від військового до цивільного правління мирного часу згодом призвела до концентрації значної військової і політичної влади в руках отаманів.

Успішний фінал боротьби проти Гетьманату приніс С. Петлюрі як головному отаманові і провідним отаманам не тільки славу творців перемоги, величезну популярність, а й реальну владу. Антигетьманське повстання стихійно витворило стотисячне іррегулярне військо, об'єднане спільною метою — скиненням влади П. Скоропадського. Д. Дорошенко у спогадах наголошував: «Та армія, що так легко й швидко зібралася в її (Директорії — *Авт.*) руках в листопаді, ще легше й швидше розлетілась і розтанула, коли головна мета — повалення Гетьмана — була досягнута. Перейшовши до рук різних отаманів, військова справа опинилась в такому стані, як була рік тому назад, в січні 1918 року»⁶⁰.

Ідеалізуючи «героїчний порив озброєного трудового народу» у поваленні Гетьманату, лідери Директорії недооцінили наростаючих зовнішніх загроз. У Декларації від 26 грудня 1918 р. було проголошено абсолютний нейтралітет і висловлено прагнення до мирного співжиття з усіма народами. У цьому програмному документі, що ґрунтувався на соціалістичному баченні перспектив

⁵⁸ Коваль Р. *Повернення отаманів Гайдамацького краю*. Київ, 2001.

⁵⁹ Симон Петлюра. *Статті, листи, документи*. Т. IV. Київ, 2006. С. 210.

⁶⁰ Дорошенко Д. *Мої спогади про недавнє минуле (1914—1920 рр.)*. Київ, 2007. С. 397.

відновлюваної УНР, питання військового будівництва навіть не згадувалися⁶¹. І тільки нова більшовицька експансія, зайняття червоними військами Харкова, стрімкий наступ на Лівобережній Україні актуалізували в середині січня 1919 р. проблему збройного захисту республіки. Але на той час численна повстанська армія саморозпустилася, а проведення мобілізації було неможливим через відсутність місцевих владних структур.

Члени Директорії не мали чіткого уявлення про кількісний склад збройних сил УНР. В. Винниченко писав, що в середині січня 1919 р. «військовий міністр О. Греков дав точну і докладну відповідь: по всій Україні, на всіх фронтах, з усіма гарнізонами і резервами було 21.100 чоловік»⁶². І хоча В. Винниченко «для неймовірних» розкрив складові цієї цифри, прийняти її за достовірну не дозволяють спогади самого О. Грекова: «загальний склад військ точно ніяк не можна було встановити, але його вважали близько 70—80 тисяч»⁶³. Очевидно, ця кількість включала й регіональні отаманські формування, на які С. Петлюра покладав великі сподівання.

Однак ці розрахунки виявилися ілюзорними, керівники найпотужніших формувань не підтримали Директорію. Отаман Є. Ангел на Чернігівщині самовільно залишив фронт. Отамани Д. Терпило (Зелений) і О. Данченко на Київщині стали на радянський бік. М. Шинкар підняв повстання проти Директорії на Полтавщині. Н. Григор'єв, що діяв на Херсонщині, також висловив недовіру Директорії і заявив про перехід до більшовиків. Проти влади УНР виступив і Н. Махно. У січні-лютому 1919 р. чимало отаманських формувань із союзників Директорії перетворилися на ворогів. Потім вони ще не раз змінювали прапори, ставали співниками і супротивниками УНР, воюючи проти червоних і білих армій або переходячи на їхній бік. Окремі отамани, скориставшись прихильністю С. Петлюри, підняли проти нього військові заколоти.

У другій половині січня 1919 р. червоні війська з півночі і сходу наближалися до Києва. Лівобережний фронт армії УНР фактично розвалився. Його командувач полковник П. Болбочан, запідозрений у зраді, за наказом С. Петлюри був заарештований і засланий до Галичини. Наприкінці січня урядові установи УНР спішно евакуювалися до Вінниці. Фактична відсутність впливу центральної влади на провінцію, антиурядова агітація ліворадикальних партій, дезорганізація збройних сил, втрата контролю над територіями і населенням, наявність запасів зброї і локальна підтримка селянства висунули в регіонах на перші ролі військових ватажків. М. Стахів писав: «Виросли неоправдані амбіції дрібних військових начальників, що відразу хотіли бути диктаторськими генералами, тобто «отаманами»... Їм здавалося, що сама тільки їх громада або в крайнім разі волость (тоб-

⁶¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920. Т. 2. С. 391—394.

⁶² Винниченко В. *Відродження нації*. Ч. III. Київ-Відень, 1920. С. 245.

⁶³ Воспоминания военного министра УНР генерала Грекова. *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. 2004. № 1/2 (22/23). С. 165.

то кілька громад разом) може бути вистарчальною вповні одиницею суспільно-національного життя без потреби тіснішого зв'язку з усіма іншими громадами на всій національній території»⁶⁴.

Ідейні розходження між членами Директорії, лідерами українських лівих і правих партій у корінних питаннях урядового курсу та при виборі союзників привели до політизації військової сфери. Дієва армія стала середовищем внутрішньопартійної боротьби. 21 березня група командирів Південно-Східної групи військ на чолі з отаманом О. Волохом, прихильником боротьбистської ідеології, вчинили заколот проти Директорії, усунули чинного командувача, проголосили прийняття засад радянської влади і припинили бойові дії. Однак командування Червоної армії не оцінило «радянське фільство» отаманів, скористалося передишкою на фронті і перейшло у наступ, який завершився тяжкою поразкою українських військ. Запорозький корпус змушений був перейти на територію Румунії, де був інтернований, втративши велику кількість озброєння і військового майна. Авантюра О. Волоха ускладнила ситуацію на українсько-радянському фронті. Однак С. Петлюра продовжував довіряти отаманові і уповноважив його на організацію повстанського руху в Лівобережній Україні, а потім повернув до Дієвої армії УНР.

Призначення Директорією у квітні 1919 р. соціал-демократа Б. Мартоса головою РНМ викликало різкий спротив керівництва правих партій — соціалістів-самостійників, народних республіканців, соціалістів-федералістів. Вони відразу почали вимагати відставки лівого уряду, а незабаром стали на шлях підготовки державного перевороту для відсторонення С. Петлюри від посад голови Директорії і головного отамана армії УНР. На роль військового керівника перевороту був обраний командувач Північної групи військ соціаліст-самостійник отаман В. Оскілко, невдоволений «полівінням» урядової політики. Намагаючись запобігти виступу заколотників, С. Петлюра видав наказ про усунення В. Оскілка з посади, але той не підкорився. У ніч на 29 квітня у Рівному за його наказом було заарештовано членів уряду і лідерів соціалістичних партій, а також зайнято ключові об'єкти міста⁶⁵.

В. Оскілко видав відозви до війська, селянства, урядовців, населення, у яких проголосив себе головнокомандувачем збройних сил УНР, вимагав обрати головою Директорії Є. Петрушевича, скликати представницький орган з правами установчих зборів, «перед якими мали б відповідати президент і я»⁶⁶. Фактично це була ретрансляція політичних вимог УПСР. Спроба арешту С. Петлюри, який перебував у Здолбунові, виявилася невдалою. За його наказом січові стрільці Є. Коновальця без бою зайняли Рівне, а В. Оскілко втік до Польщі, де був ін-

⁶⁴ Стахів М. Україна проти большевиків. *Нариси з агресії Советської Росії*. Кн. 2. Тернопіль, 1993. С. 82.

⁶⁵ Оскілко В. *Між двома світами*. Ч. І. Рівне, 1924. С. 47; Мартос Б. *Оскілко і Болбочан. Спогади*. Мюнхен, 1958. С. 14—17.

⁶⁶ Мазепа І. *Україна в огні й бурі революції*. Київ, 2003. С. 151.

тернований. У наказі військам Дієвої армії він був затаврований як заколотник-контрреволюціонер з замашками диктатора на кшталт П. Скоропадського⁶⁷. У постанові Директорії про створення Державної слідчої комісії наголошувалося: «Коли під проводом свого Головного отамана героїчна козацька армія напружує останні сили, Отаман Оскілко з юрбою зрадників, забувши честь і совість, підняв повстання проти законної влади, підняв прапор межиусобної війни»⁶⁸. За свідченнями генерала М. Капустянського, В. Оскілка було ліквідовано на Волині у червні 1926 р. членами УВО за його «хрунівську працю»⁶⁹.

9 червня 1919 р., саме під час успішних бойових дій українських військ, у Проскурові правими, насамперед соціалістами-самостійниками, була інспірована чергова спроба державного перевороту. Заколотники зробили ставку на раніше популярного у військах полковника П. Болбочана. Його ще в січні за невдалі дії Українського фронту на Лівобережжі вислали до Галичини. С. Петлюра був добре поінформований про змовницьку діяльність члена Директорії П. Андрієвського та колишніх членів уряду, які, за інформацією спецагента політичного департаменту МВС УНР, «думають зробити переворот в духу буржуазії». У доносеннях фігурував і П. Болбочан, у будинку якого збиралися на наради «всі монархісти і взагалі всі буржуазні елементи»⁷⁰. С. Петлюра намагався позбутися амбітного полковника і дав доручення Генштабу негайно відправити його в Італію для формування військових частин з полонених українців⁷¹.

За задумом натхненників виступу, П. Болбочан мав очолити Запорозький корпус, усунувши від командування полковника В. Сальського. Однак антипетлюрівський заколот не дістав широкої підтримки, П. Болбочан діяв нерішуче, був заарештований і вже наступного дня засуджений до розстрілу Державною слідчою комісією. На його покайні листи головний отаман не відгукнувся. 28 червня полковника було страчено. З огляду на те, що О. Волоха і В. Оскілка за більш масштабні і небезпечні виступи не було покарано, присуд П. Болбочану виглядав надмірно суворим. Очевидно, С. Петлюра намагався продемонструвати твердий намір покласти край спробам опозиційних сил використати отаманів у своїх політичних цілях. Наказом по Дієвій армії повідомлялося, що П. Болбочан згідно з вироком надзвичайного військового суду розстріляний за зраду⁷².

Ставлення С. Петлюри до отаманщини було неоднозначним і мінливим. На початку 1919 р. при формуванні збройних сил він не мав альтернативи і зму-

⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 71—71 зв.

⁶⁸ Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи*. Т. III. Київ, 1999. С. 86.

⁶⁹ Україна. 1919 рік. М. Капустянський. Похід Українських армій на Київ—Одесу в 1919 році. Маланюк Є. Уривки зі спогадів. Документи та матеріали. Київ, 2004. С. 83. URL: <https://www.twirpx.com/file/343595/> (дата звернення: 20.11.2020).

⁷⁰ Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. *Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника*. Київ, 2009. С. 224—225.

⁷¹ Симон Петлюра. *Статті. Листи. Документи*. Т. IV. Київ, 2006. С. 254—255.

⁷² Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. *Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника*. С. 264.

шений був спиратися на колишні повстанські загони. Однак їх масова відмова підтримати Директорію, самовільне залишення фронту, перехід до червоних військ, дезорганізація тилу, єврейські погроми змусили розпочати боротьбу з цим явищем. За свідченнями начальника військової контррозвідки М. Чоботаріва, ця боротьба не була послідовною і спрямовувалася проти найбільш одіозних ватажків⁷³. Однак з травня протидія розкладницькій отаманщині набуває більш системного характеру. До неї було залучено Державний військовий інспекторат, Контррозвідувальний відділ штабу Дієвої армії, Політичний департамент МВС, Державні слідчі комісії, Надзвичайний військовий суд. Реорганізація армії з напівпартизанської в регулярну дозволила замінити непрофесійних і амбітних ватажків кадровими військовими. Це сприяло зміцненню армійської дисципліни, зменшенню кількості заколотів у тилу, приборканню отаманської сваволі. Хоч остаточно отаманщину як явище подолати не вдалося⁷⁴.

Подальше ускладнення становища Дієвої армії змушувало С. Петлюру знову звертатися до послуг отаманських загонів. Один з найамбітніших ватажків Ю. Божко, який мріяв стати гетьманом Січі Запорозької, спочатку підтримав Директорію, потім відмовився визнавати її владу. У травні С. Петлюра призначив його командиром дивізії, але згодом він вийшов з-під контролю. Спроба арешту некерованого отамана військовою контррозвідкою провалилася. У жовтні С. Петлюра знову доручив отаману формування військового з'єднання, але вже через місяць Ю. Божко разом з іншими отаманами вчинив заколот і намагався перейти на бік Червоної армії. В отаманській міжусобиці він і був застрелений за наказом О. Волоха⁷⁵.

На кінець листопада — початок грудня 1919 р. припав останній помітний рецидив отаманщини. У найдраматичніший для УНР час, коли фактично було втрачено армію і територію, на державній нараді у Старокостянтинові йшлося про перспективи визвольної боротьби. С. Петлюра, прем'єр-міністр І. Мазепа, полковник Ю. Тютюнник висловилися за перехід до партизанських форм боротьби в тилу денікінських військ. Прикметно, що у своїй промові головний отаман наголосив: «Не думайте, що нам можна базуватися тільки на повстанцях. У нашій боротьбі грало і гратиме рішачу роль регулярне військо»⁷⁶. Саме в цей час О. Волох з групою інших отаманів виступив проти С. Петлюри, захопив частину державної скарбниці і перейшов на бік Червоної армії. Отаман-боротьбист, як і лідери партії, згодом вступив до КП(б)У, став радянським службовцем і закінчив життя на початку листопада 1937 р. як «контрреволюціонер», «націоналіст» і «терорист» у сумнозвісному карельському урочищі Сандормох⁷⁷.

⁷³ Визвольні змагання очима контррозвідника. (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). Київ, 2003. С. 31.

⁷⁴ Митрофаненко Ю. Отаманищина як суспільний феномен Української революції періоду Директорії 1918—1919 років: дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2011. С. 15.

⁷⁵ Савченко В. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Харьков, 2000. С. 226—231.

⁷⁶ Петлюра С. *Вибрані твори і документи*. Київ, 1994. С. 165.

⁷⁷ Савченко В. С. 199—226.

З розгулом отаманської стихії тісно пов'язане таке потворне явище, як єврейські погроми. Безперечно, вони не були виключно породженням революційної доби, а сягали корінням у глибшу історичну ретроспективу, зокрема в імперську чорносотенну політику царських часів. Найбільш масові їх прояви сталися у 1919 р. У відозві Центрального комітету допомоги потерпілим від погромів, виданій 26 січня 1919 р., наголошувалося: «Розлилась нова хвиля кровавих погромів і катування над низкою міст та містечок. В Овручі, Бердичеві, Житомирі, Летичеві, Чернякові, Коростишеві, Горностайполі, Івановці, Рівному, Чуднові, Олександрії (що на Волищині), на станціях Бобринській, Бахмачі, Фастові, Сарнах, Коростені тощо забито багато Євреїв; їх замордовано, над ними знущалися; єврейське майно стає подарковим; ллється єврейська безневинна кров»⁷⁸. Численні погроми продовжувалися й у наступні місяці. До найбільш жорстоких ексцесів на підконтрольній Директорії місцевості були причетні військові формування отаманів І. Семесенка, О. Козир-Зірки, О. Палієнка та ін.

Відразу після Бердичівського і Житомирського погромів 9 січня 1919 р. до голови Директорії В. Винниченка і прем'єра В. Чехівського зверталися лідери єврейських та українських політичних партій і громадських організацій з вимогами створення слідчої комісії для розслідування погромів та покарання винуватців. Спочатку РНМ ухвалила постанову про створення спеціальної комісії для розслідування «насильств над людністю», але потім додала до її завдань «охорону ладу на Україні». Цими ж днями було асигновано 1 млн крб на платню службовцям міністерства єврейських справ і 2 млн крб для невідкладної допомоги постраждалим від погромів, 3 млн — на видання книжок єврейською мовою, почалося розроблення проекту закону про єврейське громадське самоуправління, вживалися заходи з протидії поширенню погромної агітації⁷⁹. У липні 1919 р. РНМ виділила 11,5 млн крб допомоги «біднішому єврейському населенню, що постраждало від погромів»⁸⁰.

Однак хвиля погромів не припинялася, і уряд створював окремі комісії з розслідування подій у Проскуріві, Овручі, Коростені, Сарнах, Острозі та інших містах. Були заарештовані і утримувалися під вартою окремі отамани — призвідці масових погромів. Тривалий час уряд розглядав питання про створення Особливої слідчої комісії у справі протиеврейських погромів. Нарешті наприкінці травня закон було ухвалено. На комісію покладалися «всестороннє розслідування протиеврейських погромів на території України й злочинної агітації проти єврейського населення»⁸¹. Постанови комісії оскарженню не підлягали. На її утримання асигнувалося 200 тис. крб. Головою комісії був призначений правник, соціаліст-федераліст М. Корчинський.

⁷⁸ Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр.* Т. IV. С. 26.

⁷⁹ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918—1920.* Т. 1. С. 181, 196, 199, 202, 216, 270, 295.

⁸⁰ Там само. Т. 2. С. 432.

⁸¹ Там само. С. 527—529.

Однак налагодити ефективну діяльність комісії не вдалося. Фактично роботу вона розпочала лише в липні 1919 р. На заваді стали перманентні зміни військово-політичної ситуації, недоступність місць погромів, брак фінансування та кваліфікованих слідчих, недовіра єврейського населення тощо. На початку листопада 1919 р. комісія у звіті міністерству юстиції повідомляла про проведення слідства у 35 погромлених містах, однак завершене воно було у чотирьох невеликих містечках. З усіх отаманів, заарештованих за єврейські погроми, був розстріляний лише І. Семесенко — організатор проскурівської різни у лютому 1919 р. Ув'язнений у травні, він уникнув покарання, перебував у Галичині, повернувся до Дієвої армії влітку 1920 р. був розстріляний за невиконання наказів командування чи за сукупністю злочинів. О. Козир-Зірка, чие військо вчиняло погроми на Житомирщині і Київщині, втік з-під арешту й перейшов до Червоної армії. О. Палієнка та інших отаманів було звільнено з Кам'янецької в'язниці в жовтні 1919 р. у зв'язку з наближенням до міста денікінців.

Масові єврейські погроми в Україні чинили в 1919 р. непідконтрольні Директорії збройні отаманські формування Н. Григор'єва, Зеленого (Д. Терпила), Є. Ангела та ін. Зокрема, Н. Григор'єв, який вирізнявся хворобливим антисемітизмом, влаштував криваві розправи у Єлисаветграді, Черкасах, Кременчуці та інших містах. Їх жертвами стали близько 8 тис. євреїв⁸². Тим часом Н. Махно виступав проти насильства щодо євреїв і вчинене його штабом убивство Н. Григор'єва виправдовував погромницькою діяльністю отамана.

В сучасній історичній літературі, зокрема й довідковій, наводять не лише загальну кількість жертв єврейських погромів в Україні революційної доби, а й відсоткові обрахунки тих сил, які їх вчиняли. Зокрема, у спеціальній статті «Енциклопедії історії України» зазначено: «Особливістю погромів в Україні 1918—21, в яких брали участь усі протиборчі сили (на долю Армії Української Народної Республіки та підрозділів, що їй формально підпорядковувалися, припадає 40 %, незалежних формувань — 25, Білої армії — 17, Червоної — 9, Н. Григор'єва — 4, польської — 3, невстановлених загонів — 3 % скоєних погромів), був їх надзвичайно кривавий характер (бл. 50—60 тис. убитих)»⁸³. В іншій статті цього ж видання зауважено, що протягом 1917 — початку 1921 р. в 524 населених пунктах України різними військовими формуваннями вчинено 1 236 погромів, внаслідок яких загинуло від 30 до 60 тис. осіб⁸⁴.

Наведені підрахунки зроблено понад 90 років тому відомим єврейським діячем і дослідником Нахумом Гербелем і опубліковано в Берліні на їдиш та в Нью-Йорку англійською⁸⁵. Ця трагічна статистика майже беззастережно сприй-

⁸² Горак В. Григор'євський повстанський рух (серпень 1918 — серпень 1919 рр.): питання історіографії. *Український історичний журнал*. 2013. № 2. С. 171.

⁸³ *Енциклопедія історії України*. Том (Україна — Українці). Кн. 1. Київ, 2018.

⁸⁴ Там само. Т. 3. Київ, 2005. С. 80.

⁸⁵ *Di pogromen in Ukraine in di yorn 1918—1921*. Berlin, 1928; *The Pogroms in the Ukraine 1918-21*. New York, 1951.

мається на віру, оскільки її верифікація є справою надзвичайно копіткою, можлива лише стосовно окремих епізодів і не здатна внести істотні корективи у подані вище загальні кількісні показники жертв єврейських погромів.

Полеміку міжвоєнної доби щодо особистої причетності / непричетності С. Петлюри до єврейських погромів перенесено і в сучасну українську дослідницьку і публіцистичну літературу⁸⁶. Очевидно, С. Петлюра як головний отаман військ, а згодом голова Директорії, особисто відповідальний за насильства, вчинені проти євреїв на території УНР, зокрема вояками Дієвої армії. Відомі також його невинуваті симпатії до окремих отаманів, які відзначилися брутальними діями щодо мирного населення. Водночас численні документи головного отамана, РНМ, штабу Дієвої армії свідчать про намагання вгамувати погромну стихію, виявити винуватців, організувати допомогу потерпілим. Слід мати на увазі, що частину погромів здійснювали місцеві селянські загони, уражені побутовим антисемітизмом і не завжди підвладні навіть своїм отаманам. Зрозуміло, що ні С. Петлюра, ні уряд УНР не можуть нести відповідальність за злочини проти єврейства, скоєні іншими силами на території України. Можна цілком погодитися з думкою відомого американського дослідника Г. Абрамсона: «Довести, що Петлюра був відповідальний за погроми як суб'єкт, неможливо; дійсно, всі доступні свідчення вказують, що він аж ніяк не був організатором погромів. З іншого боку, як очільник держави він повинен був нести відповідальність за вчинки своєї армії, незважаючи на те, що сам досить слабо контролював її»⁸⁷.

Отаманщина доби Директорії УНР — деструктивне суспільне явище, яке характеризується домінуванням військового начала над усіма сферами суспільного життя. Вона збочувала революційний потенціал українського народу, підривала підвалини державності, ослаблювала боєздатність збройних сил, активізувала регіональний сепаратизм, породила жорстокі погроми єврейства. В кінцевому підсумку отаманщина стала одним з визначальних внутрішньополітичних чинників, що спричинив втрату національної державності та поразку Української революції.

Союз Півсудський — Петлюра. Наприкінці листопада 1919 р. рештки української армії виявилися затиснутими на невеличкій території на Волині. На заході — поляки, на північному сході — більшовики, на південному сході — денікінці. Становище Армії УНР було розпачливим. Бракувало їжі, одягу, ліків, не кажучи вже про зброю. Вояки втратили боєздатність. Генерал В. Сальський на

⁸⁶ Литвин С. *Симон Петлюра у 1917—1926 роках*. Київ, 2000; Сергійчук В. *Симон Петлюра і єврейство*. Вид. 2-ге, допов. Київ, 2006; Єсельчик С. Трагічна сторінка української революції: Симон Петлюра та єврейські погроми в Україні. *Симон Петлюра та українська національна революція: Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України*. Київ, 1995; Солдатенко В. *Україна в революційну добу*. Історичні хроніки-есе. Рік 1919. Київ, 2010; Солдатенко В. *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ, 2007.

⁸⁷ Абрамсон Г. *Молитва за владу. Українці та євреї в революційну добу (1917—1920)*. Київ, 2017. С. 146.

одній з військових нарад заявив: «Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якої жодна армія нездатна боротися. Ворогам не треба великої напруги, щоб винищити до ноги нас всіх»⁸⁸.

Найбільш імовірними для українських військовиків були дві перспективи — бути інтернованими поляками або перейти на сторону радянських військ. У цій патовій ситуації більшість командирів підтримали курс С. Петлюри на зближення з поляками. 2 грудня уряд УНР оголосив т. зв. «Любарську декларацію»: «Правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність»⁸⁹. Політичний провід УНР та частина військових перетнули українсько-польську лінію розмежування. Решта армії перейшла до партизанської війни. Попередній командувач Армією УНР В. Тютюнник був відсторонений. Його наступником став М. Омелянович-Павленко.

6 грудня 1919 р. розпочався Перший Зимовий похід Армії УНР⁹⁰. Впродовж кількох місяців українське військо пройшло рейдом тилами Червоної та Білої російських армій. Учасники походу уникали великих сутичок з противником, намагаючись не так завдавати йому шкоди, як активізувати селянський спротив. Найбільшим успіхом стало взяття Умані, яка перетворилася на осередок українського повстансько-партизанського руху.

До травня 1920 р. Армія УНР повернулася з Першого Зимового походу і була інтернована в Польщі. Всіх учасників походу було нагороджено Залізним хрестом УНР. Військові операції у запіллі піднімали бойових дух українців, переконували, що не все ще втрачено, що їх боротьба триває. Водночас більшовики також відчули, що український національний рух не вичерпав свій потенціал.

У цей час у Польщі формувався потужний українсько-польський військово-політичний союз. 7 грудня 1919 р. С. Петлюра прибув до Варшави. Розпочалися виснажливі для українців переговори. Статус Галичини з огляду на те, що С. Петлюра вважав її невід'ємною частиною України, перетворився на одне з центральних питань перемовин. Геополітичний контекст переговорів був надзвичайно складним. Акт Злуки було фактично дезавуйовано. УГА переходила то до денікінців, то до більшовиків. Регіон був повністю зайнятий польським військом, і помітного збройного спротиву серед українського населення там не спостерігалось. УНР не мала міжнародної підтримки, натомість Польща користувалася прихильністю країн Антанти, передусім Франції. Тож ідея українсько-польського альянсу, в якому доля Галичини була розмінною монетою, вже не видавалася неприйнятною.

⁸⁸ Нагаєвський І. *Історія Української держави двадцятого століття*. Рим, 1989. С. 326.

⁸⁹ *Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918—1920*. Документи і матеріали: 2 т. / Упоряд.: В. Верстюк (кер.) та ін. Т. 2. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2006. С. 604.

⁹⁰ Доценко О. *Зимовий похід (6.XII.1919 — 6.I.1920)*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2001.

21 квітня 1920 р. у Варшаві міністр закордонних справ Польщі Ян Домбський та міністр закордонних справ УНР Андрій Лівіцький підписали таємну політичну конвенцію. Невдовзі вона стала відома серед широкого загалу і в історіографії як Варшавський договір або Союз Пілсудський — Петлюра.

Згідно з договором, уряд Польщі визнав «верховною владою УНР Директорію незалежної Української Народної Республіки». Було встановлено кордон між Польщею та Україною: «на півночі від Дністра вздовж р. Збруч, а далі уздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вижгородка, а від Вижгородка на північ до Кременецьких гір, а потім по лінії на схід від Здолбунова, вздовж східних адміністративних кордонів Рівненського повіту, а далі на північ вздовж кордону колишньої губернії Мінської до перетину його р. Прип'ять, а потім Прип'яттю до її гирла» з приміткою, що майбутній статус Рівненського, Дубенського та частини Кременецького повітів визначатиметься додатково. За три дні, 24 квітня було підписано Військову конвенцію, яка передбачала спільну польсько-українську антибільшовицьку військову акцію. Обидві угоди були таємними, за винятком пункту 1 політичної конвенції.

Варшавський договір, за визначенням В. Верстюка, перетворився на зону «особливого подразнення української історіографії»⁹¹. Що й не дивно, адже він передбачав територіальні поступки української сторони в обмін на міжнародне визнання УНР та військову допомогу в боротьбі проти більшовиків. Багато років поспіль дослідники дискутують з приводу доцільності та моральності такого кроку С. Петлюри.

С. Петлюру нещадно розкритикували одразу після підписання угоди. М. Грушевський охрестив його «новим Тетерею», а договір — «авантюрою», «провакацією» та «комбінацією», що зіпсувала образ України серед європейських політиків⁹². Микита Шаповал звинуватив С. Петлюру в «продажу» Галичини⁹³. С. Шелухін назвав договір «злочином, за який Україна заплатила своєю свободою і кров'ю своїх синів»⁹⁴. Їм вторили чимало інших політиків. Протестували галицькі українці — Є. Петрушевич та С. Вітик. Водночас моральний авторитет для греко-католиків — митрополит Андрій Шептицький — позитивно відгукнувся про договір.

Сам С. Петлюра пізніше писав: «Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що «Петлюра продав» Галичину, Волинь тощо. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні «гріхи» і

⁹¹ Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Історичні науки. 2005. Т. 41. С. 61—65.

⁹² Грушевський М. Між Москвою і Варшавою. *Борітеся — поборете! Закордонний орган Української партії соціалістів-революціонерів*. 1920. № 2. С. 1—18.

⁹³ Шаповал М. *Велика революція і українська визвольна програма*. Прага, 1928.

⁹⁴ Шелухін С. *Варшавський договір між поляками і Петлюрою 21 квітня 1920 року*. Прага, 1926. С. 12.

хиби української неорганізованості, малої культурності і несприятливих обставин в житті української нації»⁹⁵.

Натомість у сучасній історіографії Союз Пілсудський — Петлюра отримав обережно-оптимістичні оцінки. Я. Грицак пише, що «Петлюра жертвував ідеєю соборності українських земель ради ідеї самостійності. На відміну від прагнень лідерів Центральної Ради та Скоропадського максимально включити у склад української держави етнічні землі, він змагав до того, що можна було реально досягнути у даних умовах»⁹⁶.

Наразі утвердилось певне кліше в текстах про Варшавську угоду: С. Петлюра не міг вчинити інакше, він нібито поступився частиною українських територій задля «реальної» можливості зберегти незалежність УНР. Націєцентрична історіографія постала перед невирішуваною ціннісною проблемою: добровільну втрату територій не можна пояснити жодними обставинами і назвати інакше, як зрадою; але ж і критика за «зраду» Симона Петлюри — символу українського національного руху, який щойно почав звільнятися від тавра «кривавого анти-семіта», «зрадника», — веде в річище радянських оцінок минулого.

Повернення української влади за допомогою польських військ на Правобережжя і до столиці було короткочасним. Об'єднані сили розпочали наступ відразу ж після підписання військової конвенції. 7 травня вони увійшли до Києва. Але вже 11 червня змушені були залишити місто. Відступ був поспішним. Україна знову опинилася під «червоними».

В ході українсько-польсько-радянської війни зникла Українська галицька армія. Після Акта Злуки об'єднана українська армія не виникла. Військо УНР продовжувало боронити українські території на сході, а галицьке протистояло полякам. Галицька армія після поразки на польському фронті в липні 1919 р. перейшла Збруч і дислокувалася на Поділлі. Після кількох місяців на обмеженій території в умовах спалаху епідемії тифу УГА перебувала на межі катастрофи. Втрачаючи особовий склад, керівництво пішло спочатку на союз із денікінцями, а пізніше з більшовиками. Під час наступу українських і польських військ у травні 1920 р. УГА була роззброєна, інтернована поляками та припинила своє існування.

На початку липня 1920 р. радянські війська вийшли на Збруч. Далі більшовики діяли за усталеним алгоритмом — створили Галицький ревком на чолі з Володимиром Затонським і проголосили Галицьку соціалістичну радянську республіку. Більшовицькі лідери намагалися поширити вогонь пролетарської революції на Європу. Тепер на їхньому шляху стояла Польща.

Вирішальна битва, пишномовно означена публіцистами «Дивом над Віслою», відбулася 13—25 серпня 1920 р. Не останню роль у цьому «диві» відіграла 6-та дивізія Армії УНР під командуванням полковника Марка Безручка. При обороні Замостя українці не дали червоним просунутися вглиб Польщі,

⁹⁵ Петлюра С. *Вибрані твори та документи*. Київ, 1994. С. 254.

⁹⁶ Грицак Я. *Нариси історії України: формування модерної української нації XIX—XX ст.* Київ: Генеза, 1996.

чим врятували увесь польсько-радянський фронт. Після цього хід війни змінився. Польсько-українські війська провели успішний контрнаступ. Врешті лінія протистояння встановилася по Збручу.

Водночас розгорталися активні дії в Таврії. Барон Петро Врангель у червні 1920 р., скориставшись польською кампанією, розпочав наступ з Криму на північ. За короткий час йому вдалося вийти на Подніпров'я та Донецький басейн. Тут він зіткнувся із загонами Нестора Махна. Невдовзі його наступ захлинувся.

Восени 1920 р. стало очевидно, що польська сторона не може досягнути своєї мети — вийти на кордони Речі Посполитої 1772 р. і підтримувати незалежну УНР як буферну зону. Радянська Росія також не має сил далі експортувати революцію. Мирні переговори розпочалися як констатація неспроможності жодної сторони досягти перемоги у збройній боротьбі. Українців на цих переговорах до уваги не брали. Армія УНР була інтернована поляками у спеціальні табори.

Скориставшись затишшям на польсько-радянському фронті, більшовики вирушили на Південь. Війська П. Врангеля було вибито спочатку з Північної Таврії, а згодом і з Криму. У листопаді 1920 р. рештки російської армії були евакуйовані з Криму кораблями за підтримки французького флоту. Радянський гранд-нарратив «громадянської війни в Україні» завершувався саме цією подією, що нібито знаменувала перемогу Червоної армії і встановлення радянської влади на більшій частині території України. Поза контролем більшовиків залишалися тільки західноукраїнські території.

На початку 1921 р. майже весь політичний провід УНР опинився в екзилі. Польсько-український союз зазнав краху. Армію УНР було інтерновано. Політичні діячі конфліктували між собою, з'ясовуючи міру відповідальності за катастрофу. Відчувалася нагальна потреба об'єднати український політичний провід, спробувати виробити подальшу стратегію. 9 січня 1921 р. РНМ УНР ухвалила закон «Про Раду Республіки»⁹⁷, яка мала стати екзильним законодавчим органом УНР. До цього «тимчасового зверхнього органу народної влади, що мав діяти на час перебування Уряду УНР поза межами території Республіки», увійшли 67 представників майже всіх діючих українських політичних партій та організацій⁹⁸. Осідком Ради Республіки був готель «Брістоль» у Тарнові на території Польщі. Провівши кілька засідань, Рада Республіки, за висловом С. Петлюри, «обертається в мітинг»⁹⁹. На початку серпня 1921 р. вона припинила роботу, але на деякий час легітимізувала, передусім в очах самих українців, діяльність уряду УНР та головного отамана в еміграції.

18 березня 1921 р. у Ризі було укладено мирний договір між поляками та радянськими урядами РСФРР та УСРР. Лінія розмежування пройшла практично

⁹⁷ *Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920—1992* / Упоряд. В. Яблонський. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2012. С. 23—24.

⁹⁸ Там само. С. 4.

⁹⁹ Фещенко-Чопівський І. *220 днів Ради Республіки — Предпарламенту УНР на еміграції в Тарнові*. Львів: Джерело, 2002.

там же, де за Варшавською угодою мав пролягати українсько-польський кордон, з незначними змінами на користь Польщі. Інтереси УНР було проігноровано.

Утім, укладання Ризького миру не означало розриву між українцями та поляками. З огляду на замирення з Радянською Росією Польща мусила офіційно згорнути підтримку УНР. Державні установи втратили визнання і легітимність на території Польщі. Натомість неформально сприяння українському руху в екзилі тривало. Генеральний штаб польського війська, а саме його II відділ, продовжив співпрацю з Партизансько-повстанським штабом.

Значною мірою польська національна ідентичність будувалася на спогадах про «золоту епоху» Речі Посполитої, яка завершилася поділами кінця XVIII ст. Тож для щойно відродженої польської держави Росія виглядала ворогом. Ризький мир не сприймався поляками (та й радянською стороною) як реальне замирення, радше як вимушена коротка передишка. Помітне місце у польсько-російському протистоянні відводилося Україні. Логічним виглядав розвиток ситуації, за якого незалежна Польща мала би спільні кордони з лояльною і бажано підконтрольною Україною, а не з агресивною і небезпечною більшовицькою Росією.

З огляду на це український національний рух не був «зраджений» поляками в Ризі. Співпраця набула інших форм. Табори інтернованих, екзильний уряд УНР, надання допомоги для організації українцями Другого Зимового походу Армії УНР підтверджують таку думку. Понад те, Польща, шукаючи союзників, звернула увагу на Румунію, яка перебувала в подібному становищі. Південній сусідці так само загрожувала радянська агресія внаслідок територіального конфлікту навколо Бессарабії. Виходом для Румунії аналогічно могла стати незалежна Україна в урізаних кордонах УНР.

3 березня 1921 р. Польща та Румунія підписали у Бухаресті військову конвенцію, що поклала початок польсько-румунському протирадянському союзу¹⁰⁰. Про Україну в цьому документі не було сказано ні слова. Утім, Другий Зимовий похід готувався на території обох союзних держав, звісно ж, не без відома вищого військового та політичного керівництва.

Уряд УНР після переходу на територію, контрольовану поляками, отримувач з окупованих більшовиками земель численні повідомлення про потужні «петлюрівські» настрої, активний повстанський рух. Назагал складалося враження, що Наддніпрянська Україна чекає на повернення Армії УНР і ладна її підтримати. Селянин Лашенко у листі до С. Петлюри зазначав, що селянство обурене політикою більшовиків і чекає на повернення українського війська: «Якби тепер тільки показалося українське військо — все було б добре. Треба, щоб було організоване військо — хоть трохи. Тоді коло його легко згуртувати всіх селян. Всі селяне пішли б тепер — і старі і малі. Дома ніхто не лишився б тепер, жінки

¹⁰⁰ Bułhak H. Dokumenty dotyczące wojskowego sojuszu polsko-rumuńskiego (1921-1931). *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*. T. 43. II Rzeczpospolita — Rumunia. Warszawa, 2008. S. 41-51.

пішли б. Зараз їх так ненавидять, що в селі самий найбідніший каже, що він не соглашається на більшовизм... Ніхто не соглашається на большевизм. Його прямо ненавидять...»¹⁰¹. Розуміючи це, більшовики тримали в Україні понад мільйонну Червону армію, яка займалася придушенням антирадянських виступів.

У січні 1921 р. на засіданні РНМ УНР у Тарнові було ухвалено рішення організувати Повстансько-партизанський штаб. Паралельно при представництві Генерального штабу Польщі у Львові було створено український відділ, який організовував розвідку і пересилання в Україну своїх агентів і був фактичним прикриттям Повстансько-партизанського штабу.

На польсько-радянській лінії розмежування було створено пункти, через які в підрадянську Україну йшли розвідники, кур'єри, пересилалася література. З польського боку кордон для українських повстанців був відкритим. Аналогічні заходи проводили і в Румунії. У Бухаресті, Яссах, Кишиневі в тісній співпраці з румунським генштабом діяли осередки українських повстанців. Українське радіо впливало в потрібному напрямі на підрадянське населення, а на правому березі Дністра створювали повстанські бази. Радянська сторона помічала активність серед українців у Польщі та Румунії. Народний комісаріат закордонних справ РРФСР неодноразово надсилав ноти протесту цим країнам щодо збільшення числа нелегальних переходів через лінії розмежування.

У серпні 1921 р. був готовий план повстання. 23 жовтня С. Петлюра призначив командувачем Повстанської армії Ю. Тютюнника. Наступ українці вели на трьох напрямках — бессарабському, подільському та волинському. Першою виступила бессарабська група. Однак її удар виявився найбільш слабким. У кількох сутичках поблизу Тирасполя українці зазнали поразки і повернулися на територію Румунії.

Похід подільської групи був більш успішним. Вона пройшла рейдом 1 500 кілометрів, приєднуючи місцеві повстанські загони. Однак була змушена повернутися за Збруч після інформації про невдачі волинської групи. Хоча саме на це військове формування командував Другого Зимового походу Ю. Тютюнник покладав основні надії. Це була найбільша, найкраще озброєна і вишколена група військ Армії УНР. Після перших успішних прикордонних боїв повстанці дійшли до Коростеня, на короткий час зайняли вузлову залізничну станцію, чим паралізували рух потягів на великій території північного заходу УСРР. Однак невдовзі більшовики підтягнули нові резерви, які значно переважали сили повстанців.

Вирішальний бій відбувся 17 листопада поблизу с. Малі Миньки. Українські підрозділи зазнали катастрофічної поразки. Врятувалися трохи більше сотні воєнків Повстанської армії. Решта загинули або потрапили в полон. Червоні пропонували полоненим перейти на службу до них. Після категоричної відмови 359 воєнків було розстріляно поблизу с. Базар. Ця страта стала трагічним символом

¹⁰¹ Файзулін Я., Скальський В. *Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2008.

Української революції 1917—1921 рр. Збройна боротьба регулярної Армії УНР завершилася¹⁰².

У багатьох дослідженнях можна прочитати, що Другий Зимовий похід був останнім акордом Української революції 1917—1921 рр. Однак таке твердження формує уявлення про песимістичні підсумки всього революційного процесу. Навіть якщо розглядати революцію як збройну боротьбу за незалежність, то активний спротив комуністичній владі тривав ще довго. Різноманітні повстанські загони діяли впродовж першої половини 1920-х років і стихійно виникали на етапі запровадження суцільної колективізації, коли, здавалося, від колишнього революційного запалу українського селянства мало що лишилося.

Українська революція — це не тільки й не стільки військово-політичні події. Це ще й потужні свідомісні зміни. Мільйони мешканців України відчули або ж осмислили свою національну ідентичність, яка не зникла наприкінці 1921 р. після завершення Другого Зимового походу. Тому цей рік є умовною датою завершення Української революції. Започатковані нею процеси ще довго впливали на українське суспільство.

«Петлюрівці» лишалися найбільшою фантомною загрозою і страхом для керівників СРСР загалом і радянської України зокрема. Це була, по суті, проєкція болю від втрати імперських провінцій, що в 1917—1918 рр. стали на шлях суверенізації, відчувши себе спроможними самостійно творити власну історію. Тож радянська влада продовжувала карати за участь у «петлюрівських бандах» ще кілька десятиліть і бачила в кожному критикові радянського ладу потенційного «петлюрівця». Останній відомий наразі репресований за причетність до українського національного руху 1917—1921 рр. — це військовий міністр УНР, наказний отаман армії УНР та начальний командант УГА Олександр Греков, заарештований у 1949 р.¹⁰³

З формально-юридичного погляду останнім міжнародним нормативно-правовим актом, що визначав державну належність українських земель, є рішення Ради послів Антанти щодо східних кордонів Польщі 15 березня 1923 р., яким Галичину було визнано польською.

¹⁰² *Історія українського війська* / За заг. ред. В. Павлова. Харків, 2016. С. 344—346.

¹⁰³ *Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції* / Відп. упоряд. А. Когут. Київ: К.І.С., 2018.